

POLITIČKA I MORALNA MOĆ

Na primjeru odnosa države i vjerskih zajednica

ESAD ĆIMIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 261.7:32
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno
: 1999-11-18
Received

Posvemašnja izvorna snaga religije može upravo doći do potpunog izražaja tek kada su uklonjeni socijalni i politički steznici. U odnosu na ostale fenomene, nepatvorena religija ima povlasticu da ne bude presija, da ne uspostavlja prostor svoje opstojnosti tako što istiskuje druge fenomene. U ozračju tri konstitutivna sastojka njena (ideologijski, interpretativni i normativno-usmjerivački) razmatraju se različite tendencije unutar religije. Tako se, primjerice, zamjećuje kako religije mogu poprimiti formu *nacionalistički* obojenih prosvjednih pokreta, koji često povezuju njihove narode u jedinstvenu silu otpora. Taj se otpor javlja kao nemirenje sa zjapećom nacionalnom neravnopravnošću i sl. To je pak znak da religija, zahvaljujući svom senzibilitetu, ukazuje na ona problemska čvorišta koja podjednako utječu i na njenu sudbinu i na sudbinu društva u cjelini. Kad njen angažman ne bi prelazio tu granicu, ona bi se sačuvala od vlastitog rastvaranja i pridonijela afirmativnom iskoraku društva.

Autor raščlanjuje odgovor na pitanje kakav je odnos spram posljednjeg rata (1991.-1995.) i domaćih vjerskih zajednica (katoličke, pravoslavne, islamske), i to u dvije ravni: (a) s obzirom na izvorne svete spise i (b) s obzirom na njihovo ponašanje u ratu. U analizi se ispostavilo kako niti jedna *sveta* knjiga (Biblija, Kur'an) ne pruža niti povod, a kamoli osnov za bilo kakav sukob u svjetovnom smislu te riječi, najmanje za rat. Naknadni interpreti, vođeni mutnim motivima, mogu da te izvorne humane poruke prigotove za manipulaciju, uključujući i onu u ratne svrhe. Povijest nas poučava da je često bila prisutna na djelu

napetost između univerzalnosti religije i njenog konkretnog posredovanja preko crkve kao institucije. Uostalom, participacija religije u povijesti je bivala i povijesna (zlo)upotreba religije u svjetovne svrhe. Gotovo bi se moglo reći da se stupanj civiliziranog i kulturnog razvitka jednog društva mjeri i njegovim uspješnim odolijevanjem spram totalne duhovne kontrole crkve (vjerske zajednice) nad pojedincem i totalne društveno-političke dominacije države nad građanima. Sukladno tome, crkva ne bi smjela ni u kojoj domeni instrumentalizirati državu i, usporedo s tim, dužna je uznastojati othrvati se bilo kom obliku manipulacije od strane države i političkih stranaka. Na toj crti, u ovom prilogu analizirano je ponašanje sve tri domaće vjerske zajednice (katoličke, pravoslavne, islamske).

KLJUČNE RIJEČI: moć, politika, moral, religija, crkva, *sveta* knjiga, konfesija, instrumentalizacija, kontrola, ideologija, država, vrijednost

*Nema mira među narodima bez mira
među religijama.*

H. Küng

*Skupocjeno djelo neosvećivanje sjeme
je iz kojeg će izrasti plod mira.*

M. Volf

I.

U nas se dogodila jedna vrsta "renesanse" religije, kad je govor o njenom sudjelovanju u javnom životu. Na toj crti događa se ispreplitanje, pa čak i spajanje religijskog (pretežito moralnog) i političkog (pretežito impregniranog socijalnom moći). - Kad porastu sukobi u društvu, religije - neke više, neke manje - ne susprežu se da iskažu moć u smislu ozakonjenja primjene nasilja u prostorima dominiranja politike.

Teško je osporiti misao da svaka razvijena religija sadrži bar tri konstitutivna sastojka: ideologijski, interpretativni i normativno-usmjerivački.

Ideologijski je u posljednjoj instanci racionalizacija grupnog (klasnog) interesa. On se može prerašavati, ali nikada do kraja i bez ostatka prikriti. Svaka religija nije nužno ideologijska, ali svaka crkva (vjerska zajednica) ne može biti lišena ideologije. A kad je god ideologija na djelu, politika - ma koliko se maskirala - ne može se isključiti. Zato je teza o mogućnosti djelovanja politike i, u isti mah, distanciranja od ideologije zasnovana u

idealno-tipskoj projekciji, a potpuno neutemeljena u socijalno-povijesnoj zbilji.¹ Jer, u uvjetima aktualnog društva našeg, osebujno višestranačje u svom preovlađujućem obliku djeluje neprikriveno s nacionalnim predznakom, pa se religijska integracija iskazuje u dva aspekta: *homogenizacija* religije - svake ponaosob - koja se - i ne htijući - okreće protiv drugih (religija) i *politizacije* religije (vezane isključivo uz jednu - nacionalnu stranku) koja ustrajno provodi ideologijski program *te* stranke. Nebrojeno puta se pokazalo da se ideologijsko ne može odjelito odvojiti od političkog i *vice versa*. - Primarna funkcija religije je da "svoju" crkvu resko luči od stranačke politike i, samim tim, od ideologije. Bliska distanca je ovdje jedini lijek. A djelujući izvorno religijski svaka crkva će, po prirodi stvari, pokazati otpor spram stranačkog (preciznije: stranačke ideologije i politike), pa i protivnost njemu ako već ne zaslužuje samo udaljšavanje od njega. Ovaj amalgam ideologije i politike koji je nerazlučiv dostatan je upozorenje za samosvojno djelovanje religije koja nije *apriori* niti u *zavadi*, a još manje u *suradnji* sa državom, odnosno (bilo kojom!) strankom. Jer "religijski oblici osjećanja, vjerovanja i djelovanja preživjeli su kao razmjerno autonomni resursi. Oni su zadržali sposobnost da, primjerice, simboliziraju najviše značenje, bezgraničnu moć, najvišu ljutnju i najzvišenije milosrđe. A mogu se postrojiti u službi zapravo svake interesne skupine ili ideala... *Religija se može kombinirati s gotovo svakom drugom skupinom ideja ili vrijednosti* (Podcrtao - E. Č.). A izgleda da će religija biti prijeporna uvećava činjenica da se njome mogu poslužiti ljudi koji imaju malo ili nikakve veze sa službenim religijskim organizacijama. Deregulacija religije jedna je od skrivenih ironija sekularizacije".²

Bez svoje integrativne uloge jedva da je bilo koja religija - crkva. Znači li to nužno suprotstavljanje drugim crkvama? Ne! Naime, premda "svaka može tyrđiti da je istinitija od drugih, dijele vjerovanje da sve zaslužuju poštovanje. Čovjek ne može poželjeti više glede pomirenja među religijama - osim ako ne želi sve religije svesti na jednu jedinu (zagovarajući stari način ekskluzivizma ili novi način inkluzivizma) ili ako u svakoj konkretnoj religiji ne vidi kulturno uvjetovano očitovanje jedne zajedničke religijske pripadnosti".³

¹ U misaono poticajnom intervjuu dr. Adnan Silajdžić između ostalog zastupa tezu po kojoj su religije nužno politične i nužno neideologične. Lučenje religije i crkve koje je, čini se, trenutno prevideno, kao da je sakrilo bitnu dimenziju svake vjerske zajednice da je u mjeri u kojoj je politična u toj mjeri i - ideologična, mada dr. Silajdžić inzistira na crti angažmana u smjeru "korigiranja i humaniziranja ideja bez kojih čovjek ne može živjeti". (*DANI*, 21. prosinac 1998, Sarajevo).

² James A. BECKFORD (1989): *Religion and Advanced Industrial Societ*. London: Unwin Hyman, str. 171.

³ Dr. Miroslav VOLF (1998): *Isključenje i zagrljaj: Teološko promišljanje identiteta, drugosti i pomirenja*, Zagreb, Stepres, str. 293.

U *normativno-usmjerivačkoj* ulozi religije neskriveno se pokazuje koliko su crkve vjerne svojim religijskim načelima, koliko se uspješno othrvavaju svakom obliku manipulacije, koliko su otporne u nastojanjima da ih se zarobi mnogovrsnim zamkama otvorene stranačke ideologije i njene prikrivene politike.

U to da uz religiju - bilo s njom ili protiv nje - postoji nasilje ne treba nikog uvjeravati. Čak, se i Küng nije susprezao da tvrdi kako se mir ne može promicati "protiv religija, već samo s njima".⁴

Ako su se religije uprljale odobravajući, izrijealom ili prešutno, uporabu nasilja, pomirenje među ljudima bit će uzaludan ulog u nastojanjima za uspostavu mira. Očigledno, razlike među njima nisu u funkciji nasilja, nego izravno ili indirektno toleriranje nasilja upravo potire te razlike kao potencijalna izvorišta dijametralno suprotnog odnosa spram zla. Nenasilje kao zajednički nazivnik koje se promiče u bilo kojoj religiji osujećuje nas da je činimo odgovornom za poticaj rata. Uvažavajući konstantnost izvornih religijskih principa, držim da je osnovano tvrditi kako je i u religijskom ozračju moguće učiniti nasilje legitimnim u funkciji obrane golog života. Ne mogu se, paradoksalno, ne složiti s M. Volfom koji s dobrim razlogom tvrdi: "S religijskim dijalogom ili bez njega, bez načelne tvrdnje *da nikada nije primjereno koristiti se religijom da bi se moralno opravdavala primjena nasilja*, religijske slike i religijske vođe i dalje će eksploatirati političari i generali koji nasilje provode".⁵ Je li crkva (vjerska zajednica) odgovorna za takvu zloupotrebu religije? Svakako. Naravno, ukoliko se energično i kontinuirano, s moralnih pozicija, ne suprotstavlja takvoj praksi, ukoliko je ne demistificira. To je zacijelo granica njenog *ovovremenog* angažmana. Tko, uostalom, može poreći da je svaka crkva unutar konkretno-povijesnog konteksta duboko uronjena u život, pa se mora osjećati bitno suodgovornom za svladavanje konflikata unutar ljudske ličnosti, ublažavanje socijalnih tegoba i ponovnog buđenja nade u sretnija ljudska ishodišta. Jer, po svom poslanju pred njom lebdi ideja vječne sreće koja bi bila neutemeljena ukoliko se njeno prisustvo ne bi osjećalo i u dimenziji *ovovremenog*. Bez religijske duhovnosti (spiritualnost, mistika i molitva) nema izvorne religije, ali se, nedvojbeno, ona u tome - kad je govor o konkretno-povijesnoj dimenziji - posvemašnje ne iskazuje. Doživljavanje i promicanje svoje obasežne duhovnosti crkva prakticira u onoj mjeri u kojoj se utkiva u sve pore socijalno-kulturnog bića društva i čovjekove osobnosti. U naznačenom misaonom kontekstu Drago

⁴ H. KÜNG i drugi (1993b): *Christianity and World Religions: Paths of Dialogue with Islam, Hinduism and Buddhism*. Maryknoll, Orbis Books, str. 89.

⁵ Dr. Miroslav VOLF, *Isto*, str. 294.

Šimundža osnovano tvrdi: "Naravno, nije tu riječ o politici; Crkva ne smije prijeći u politiku, ali ne treba ili, bolje, ne smije šutjeti, kad je politika kriva za ljudske nepravde, neljudsko ponašanje i nevolje, kad znamo da se često griješi ne samo prijestupom već i propustom, jasno nam je što znači solidarnost i demokratski glas, zalaganje u demokratskom društvu i društvenim (političkim) odnosima. Na to smo svi pozvani. I kao građani. I kao kršćani. Dakako, razborito".⁶

Tu je, istodobno, izvorište odgovornosti sudjelovanja u složenom procesu uspostavljanja socijalnog i duhovnog kontinuiteta, odnosno poštovanja unutarnjih zakonomjernosti temeljne socijalne preobrazbe. Nitko se od toga ne može amnestirati. Jer, ako je aktivitet odgovoran izazov, odustajanje je još odgovornije. Demaskirano sveto ne može biti ravnodušno pred surovim oblicima iskorištavanja čovjeka i onespokojavajućim i ravnodušnim licem suvremenog društva. Jednako utemeljeno i sugestivno piše Jakov Jukić: "Kršćani su doduše najviše pridonijeli - revolucijom svijeća - da se komunizam sruši, ali oslobođeni narodi iz bivših socijalističkih država nisu zbog toga u njihovu korist glasali. Priklonili su se radije nacionalnim pokretima, liberalnim strankama ili još više neokomunistima, jer su im ovi sigurnije jamčili ispunjenje programa liberalnog društva i države blagostanja. A narodima u ropstvu - kao starim Izraelcima - najdraža je sloboda, a tek onda dužnosti iz vjerskih saveza i moralnih obveza".⁷

II.

Religija, nedvojbeno, priskrbuje racionalnost i motivaciju ljudskoj vrsti da živi unutar granica našeg postojanja, da prepozna naša ograničenja spram svemira. Doduše, traganje za značenjem se produžava, dakako, u beskonačnost. Upravo zbog toga mi općenito i živimo istodobno u tri svijeta: svijetu prirode, koji je svagda prisutan i mora se razmotriti u svakom djelovanju; svijetu svakodnevnice, stvorenom prema obrascu kojim mi možemo shvaćati našu egzistenciju; napokon, idealnom svijetu, stvorenom ekstenzijom spomenutog obrasca izvan svakodnevnice realnosti. Riječju: religija priskrbuje unificiran sustav značenja, jednako tako kao i smisao za strukturu društva i mjesto pojedinca u njemu. Ona, naime, dopušta integraciju personaliteta, organizirajući, više ili manje uspješno, kaos postojanja i izbora. Sve ovo se, sva

⁶ Drago ŠIMUNDŽA (1997): Demokratski procesi i Crkva, u: *Crkva i država u društvima tranzicije*, Split, Hrvatska akademska udruga, str. 114.

⁷ Jakov JUKIĆ (1997): Liberalizam i kršćanstvo, u: *Crkva i država u društvima u tranziciji*, Split, Hrvatska akademska udruga, str. 106.

je prilika, odražava kroz križane kulturološke usporedbe. Premda sustav i značenja uveliko variraju, izgleda da svi oni imaju taj odnos prema društvu i prema životu pojedinca u tom društvu. Jer, religija je više nego vjerovanje, ona je praksa. Ona funkcionira kako bi integrirala društvo zahvaćeno podijeljenim ponašanjem, ona znači i mišljenje koje to ponašanje simbolizira.

Ako mit osigurava okvir za razumijevanje fenomena vanjskog običnog iskustva - u što, čini se, ne treba sumnjati - ritual zacijelo osigurava način za participiranje u njemu. U ritualu su koncentrirani naponi i skriveni načini za otklanjanje strahova i frustracija za uobičajeno ljudsko iskustvo. Upravo ritual ih, usmjeravanjem, upućuje k unificirajućem mitu i tako osigurava socijalnu potporu u tom procesu. Više prakticiran za vrijeme kriza, bilo da je riječ o pojedincu, ili, pak, o društvu, ritual nudi emocionalan sigurnosni ventil i izvor podijeljenog entuzijazma koji mogu uspostaviti i ravnotežu. Preko tog mosta, koji presvodi, strogo pragmatičnom motivacijom, prenose se silni utjecaji što izburkavaju socijalni reljef i često čine uzaludnim napore da se napravi crta između svetog i profanog. U onoj mjeri u kojoj sve ili gotovo sve postaje sveto, u isti mah postaje i profano. Područje (zlo)uporabe svakog se trenutka povećava, izmičući kontroli usmjeravajućih religijskih snaga. Podsjećajući na rastući pluralizam, odnosno razvedeno demokratsko društvo, mnogi sociolozi (religije) drže da su religijski pokreti što se u tom znaku stvaraju došli na krilima onih procesa koji su pridonijeli gubitku javnog značenja religije. Tako *komercijalizacija* "drži" religije zajedno na tržištu kako bi se one izborile za podršku potencijalnih sljedbenika. Tu je prije riječ o trivijalnom izboru negoli o trajnoj posvećenosti. Kad je, pak, govor o *privatizaciji*, onda se ona najčešće iskazuje ostajanjem religije u privatnoj sferi, kojom prigodom različiti stilovi i različiti izbori ne proishode socijalnim rastakanjem. *Ritualizacija*, u izvjesnom smislu, izolira religijsku aktivnost u posebno odijeljene periode vremena, čime se ona čuva od interferencije s drugim aspektima života u društvu. Konačno, *izolacija* se odnosi na prostorne aspekte odvajanja religije od ostatka života.

Sve su to dimenzije koje su - neka više, a neka manje - prisutne i na domaćem tlu. Ponašanje u ratu je bilo indirektan, ako ne i izravan, pokazatelj prevaliranja jedne od njih. Tako se, primjerice, komercijalizacija službeno još nepriznatog svetišta u Međugorju dogodila neovisno i unatoč htijenju njenih "protagonista". Ona, u biti, sadrži, među ostalim, i ovo protuslovlje: svladani gospodarskim izazovima, postajući žrtve neobuzdanih svjetovnih poriva, vjernici u samom Međugorju - kako svjedoče mnogi svećenici - potisnuli su u drugi plan, čak i zanemarili, vlastiti vjerski život; u isti mah, to se nije zbilo s vjernicima izvan granica ove župe, pogotovo ne s onima koji su više udaljeni, jer nisu bili dovedeni u takvu kušnju. Ritualizacija je također doživjela

određene preobrazbe. Postoje znakovi da je, zbog čestog prakticiranja, izgubila na konačnom učinku. Predmnijevam da je ona, gotovo mehanički se prenoseći u područje svjetovnog, dosta izgubila od svoje izvorne punoće. To sve, opet, nije moglo a da se ne odrazi na privatizaciju, čija je autonomija dobrobrano ugrožena. U toj domeni povlašten položaj zadobiva "osobna religija" koja, s dovoljno poleta, ustrajavajući upravo na svojoj samosvojnosti, uspijeva oduprijeti se deprivatizaciji. S mukom se uspostavlja prostorna izolacija, a gotovo se s lakoćom istrajava na njoj u području duha. Za razliku od ranijeg razdoblja, malo kome polazi za rukom da religiju živi i iskazuje kao političku oporbu na lirskom planu. Ishodišne točke svih naznačenih procesa teško je nazrijeti, a pogotovo predvidjeti. Potrebu iskustvenih zahvata ovo čini još urgentnijom.

Osamdesetih godina ovog stoljeća u svijetu su se javili pokreti što su stavili na kušnju ranija polazišta sociologa da je relevantnost religije u modernom društvu zapravo u privatnoj sferi života, gdje je njena bitna funkcija bila u podržavanju tradicionalnih obiteljskih veza ili u priskrbljivanju značenja i identiteta pojedincima. Postoje, međutim, tendencije unutar religija, što smo i mi iskusili, u kojima religije poprimaju formu *nacionalistički* obojenih prosvjednih pokreta, koji često povezuju njihove narode u jedinstvenu silu otpora. Taj se otpor javlja kao nemirenje sa zjapećom nacionalnom neravnopravnošću, kao suprotstavljanje nekritičkom odnosu spram različitih formi modernizacije koje zatiru tradiciju u cjelini. To je znak da religija, zahvaljujući svom senzibilitetu, ukazuje na ona problemska čvorišta koja podjednako utječu i na njenu sudbinu i na sudbinu društva u cjelini. Kad njen angažman ne bi prelazio tu granicu, ona bi se sačuvala od vlastitog rastvaranja i pridonijela nedovoljno ojačalom društvenom tkivu. Nevolja je zacijelo u tome što se obično svjetovni čimbenici oglušće o takva nastojanja i jednostavno "prinude" religiju da svoju duhovnost prizemlji, da se sama uplete u socijalne sukobe u kojima biva unaprijed poražena. I ne samo to. Počinje u svoju nutrinu ugrađivati kao trajnu takvu političku funkciju koja joj onemogućava valjanju transcendenciju. Uz to, njen moralni kredibilitet počinje slabiti: upuštajući se u političke borbe, ona se kolosalno kompromitira i samu sebe sprječava na crti izvorne religijske afirmacije.

Možda se i ne izlažemo kritičkoj objecki ako primijetimo da je *sveto*, u svojoj najosnovnijoj formi, fenomen koji se temelji na strahu od nepoznatog. To je, vjerojatno, zajednički nazivnik na kome izrasta različito religijsko iskustvo. Jedan njegov tip karakteriziran je time što je pojedinac, iskušavajući prisutnost svetoga, uvjeren da je on ili ona i priznat od strane svetoga. Glock i Stark postuliraju tri faze ovog iskustva: *spasilačku*, gdje individuum iskušava

osjećaj priznanja njegovog ili njenog statusa *vis a vis* svetog; *čudesnu*, gdje postoji iskustvo da je sveto kreiralo promjenu u fizičkom ili enviromentalnom stanju subjekta; napokon, *sankcionirajuću*, kada netko osjeća da sveto intervenira da bi spriječilo neko zamišljeno djelovanje. Postoje tendencije ohrabivanja, nepoticanja ili dekuražiranja neke ili nekih od ovih dimenzija religijskog iskustva, što smo, nedvojbeno, i sami mogli donekle pratiti u vlastitoj sredini. Tako je, primjerice, "odazivajuće iskustvo", shvaćeno kao odgovor na izazove ratne krize, prožimalo i prožima djelatnost svih religija na našem tlu. Nema religije čiji nositelji nisu bili ponukani ratom u svim svojim aspektima da aktiviraju upravo spomenutu spasilačku funkciju. Oni koji su intenzivno bili zaokupljeni religijom bili su ohrabreni da to produže, dok je još više spasilačka funkcija bila aktivirana kod onih s oslabljenim religijskim poletom, pogotovo kod ravnodušnih. Vodstva religijskih zajednica potpuno su ispunila ovaj prostor i u njemu vidjela mogućnost vlastite duhovne obnove. To je bila rijetka prilika da se ukaže izuzetna, nezamjenjiva uloga religije u kreiranju promjena u zatočenom socijalnom prostoru. Dok je, kad je riječ o ovoj funkciji, Katolička crkva jednostavno produžila svoj aktivitet, Srpska pravoslavna crkva i Islamska zajednica kao da su dobile vanjski izazov za svoju posvemašnju reaktivaciju. Lišen ironije mogao bih primijetiti kako im se kriza javila gotovo kao prednost, kao silan poticaj da napuste nemalu učmalost koja ih je - u nejednakoj mjeri - zahvatila i gotovo savladala. Sve tri religijske zajednice - katolička, pravoslavna i islamska - oprezno su aktivirale sankcionirajuću funkciju. To je posve očekivano. Preuzeti rizik nije bio mali, jer bi se bjelodano pokazalo intervenira li *sveto* snažno, ili samo uvjerljivo demonstrira njemu neprispodobivu nemoć. Svaki neuspjeh u ovoj potonjoj funkciji djelovao je krajnje obeshrabrujuće. To bi, nedvojbeno, reduciralo ili pak posve dovelo u pitanje prethodno spomenute djelatne funkcije. A od toga se zacijelo teško oporaviti u miru, a nemoguće - uvjerali smo se - u ratu.

Kontroverznost kooperacije crkve i države ističe ono što je Yinger opisao kao "dilemu crkava". To je izraženo u odnosu prema političkim institucijama spram kojih se crkve nalaze zatočene između vlastitih vjerskih učenja i moćnih interesa njihove klijentele. Često su prinudene na izbor između održavanja izvornog religijskog stajališta, što je praćeno procesom gubitka njihovih sljedbenika ili pak nalaženjem kompromisne formule između onog što je interes njihovih pripadnika u svjetovnoj domeni. Njihovo ponašanje ovisi o utjecaju čimbenika okoline, koji se najviše osjeća upravo kod religijskih organizacija što imaju ili loše artikuliran ili pak posve nejasan kolektivni izgled. Precizni učinci utjecaja okoline najčešće se prenose na vjerske organizacije preko njihovih vođa, a ishod u velikoj mjeri ovisi o prirodi položaja vođa u strukturi organizacije. Naposljetku, promjene u uvjetima

okoliša mogu izazvati promjene u unutarnjoj strukturi i vanjskim produktima religijske organizacije. Ovi izazovi *eo ipso* nemaju pozitivno ili negativno određenje, nego se vrednuju po krajnjim učincima, koji mogu biti posve udaljeni, čak suprotstavljeni. To, čini se, prvenstveno ovisi o moralnoj okomici vođa religijskih zajednica i njihovoj duhovnoj autonomnosti. Etika njihova poziva može, ako ne nadvladati, a ono - posve izvjesno - ublažiti moguće nedostatke njihove intelektualne formacije, nedovoljno profiliranog iskustva i mnogih dilema što ih donose valovi još duhovno neoblikovane socijalne i kulturne sredine.

III.

Politiku karakterizira društvena moć određenog stupnja, koja nije lišena naboja nasilja s obzirom na to da je opskrbljena legitimnom (fizičkom) prinudom. Zato je država koncentrirani izraz politike. Religija, međutim, djeluje snagom moralnog argumenta, ili pak nije religija. U trenutku kad se naruši, a pogotovo ugrozi njen moralni prestiž, u njoj se začinje nezaustavljiv pad. To je, nedvojbeno, početak njenog kraja. Otuda je od presudne važnosti vektor silnica koje reguliraju suodnose države i vjerskih zajednica. A ovo sve, opet, ne malo ovisi o utemeljenoj pravnoj regulativi tih odnosa čije ishodište dobrobrano utiče na stupanj i kvalitet demokratskog ustroja društva.

U literaturi se susrećemo sa sintagmom "proces religiozno-političkog prosvjećivanja". Kroz njegovu prizmu promatra se i geneza svjetovne države. *Investiturni sukob* (1057.-1122.) uzima se kao začetnik, nastanka svjetovne države, odnosno rasprsnuća poimanja države kao svetog poretka u kome se potiru razlike između duhovne i svjetovne sfere. On će se produžiti raskolom vjere poslije reformacije, koji je našao smiraj unutar istog poretka uz jednak tretman svih vjeroispovijesti. Uspostavljeni mir nema nipošto više za pretpostavku stanovite religijske istine, što se smještaju u sferu privatnog života vjernika. Religijska autonomija, čija je pretpostavka odvajanje religije od politike, najbolje je iskazana u rečenici T. Hobbesa: "Vlast, a ne istina, stvara zakon". Država i crkva, svaka u svom području, kontrolira djelatnost na uspostavljenom i zaštićenom uzajamnoj neovisnosti.

Pouzdan test ovako uspostavljenih odnosa najbolje se provodi u kriznim društvenim situacijama u kojima se iskazuje moralna valjanost crkve i (ne)pristranost države. Rat je, u svakom slučaju, izvanredna prilika za drastičnu provjeru.

No, prethodno se trebamo upitati kakav je odnos spram rata i domaćih vjerskih zajednica, i to u dvije ravni: (a) s obzirom na izvorne svete spise

(Biblija, Kur'an); (b) s obzirom na njihovo ponašanje u ratu koji se odvijao na ovim prostorima. Je li religija mogući poticaj da klonule ohrabri, izgubljenima ponudi nadu, vrati pouzdanje - bez obzira na to da li se radilo o napadačkom ili pak obrambenom ratu. Potvrđan odgovor transparentno ukazuje na organsku povezanost religije i rata. Čak i kad to njeni protagonisti neće. Jakov Jukić u svojoj izvrsnoj studiji naslovljenoj DRUŠTVO, RAT I RELIGIJA osnovano tvrdi: "Da bi sve to lakše podnijeli, pretvaraju oni strašan rat u smirujući religijski obred, nesmiljenu i krvavu borbu, u veliku svetu igru trošenja i razaranja - pobjedu u raskošne vjerske blagdane a poraz u nepovredive tabue".⁸ Time je utemeljeno i sugestivno opisan proces preoblikovanja obesmišljenog rata u obred koji nije lišen unutarnjeg smisla i značenja.

U ozračju Biblije Jukić će kršćanstvo u odnosu na rat smjestiti u jednu lakonsku, dokumentiranu i pronicljivu misao: "Dok židovstvo rat počinje, kršćanstvo ga završava".⁹ Slijedeći slovo i duh svetih spisa on će naći da kršćanski nije legitiman čak ni obrambeni rat, "jer je kršćanstvo zapravo jedina religija u povijesti u kojoj Bog dragovoljno i bez opiranja prihvaća biti ubijen od svojih neprijatelja, unjesto da se suprotstavi i uđe u borbu s njima".¹⁰ Ovo načelo je imanentno kršćanstvu, budući da nije smješteno na marginu: težnja k miru je dosljedna provedbe temeljne kršćanske zapovijedi o ljubavi, čak i prema neprijatelju. To je znak raspoznavanja kršćanina koji zaslužuje najveću vrijednosnu ocjenu. Pozivajući se na opsežnu literaturu ovaj autor uvjerljivo demonstrira prijelom u poimanju rata pokazujući da se pod egidom svetih spisa vode surovi ratovi i prakticiraju nasilnička osvajanja. Tretirajući neprijatelja u ratu kao nevjernika, odnosno otpadnika od Crkve, čime izlazi iz djelokruga dosega ljubavi prema bližnjem - eto to, *mutatis mutandis*, svete ratove u kršćanstvu čini dopuštenim, legitimnim. Zanos koji je ispunjen vjerskim idealima postupno se potiskuje ustupajući mjesto osvetništvu i otimačini.¹¹

Kad je pak govor o islamu i ratu, ispostavlja se da je on u neku ruku objedinio kako židovsku tako i kršćansku tradiciju odnosa spram ovog fenomena. Na toj crti autor lucidno primjećuje kako bojovno raspoloženje i obredno određenje islam duguje židovstvu, a nasilni prozelitizam kasnijoj

⁸ Jakov JUKIĆ (1995): Društvo, rat i religija, u: *Konfesije i rat*, Split, Centar za religijska istraživanja, str. 31.

⁹ Jakov JUKIĆ, *Isto*, str. 39.

¹⁰ Jakov JUKIĆ, *Isto*, str. 39.

¹¹ "Križarski ratovi jamačno nisu jedini sveti ratovi u kršćanstvu. Treba ovdje svakako pridodati barem još tri takva rata. Progoni protiv židovskih zajednica, osvajački pohodi protiv domorodačkih Indiosa u Latinskoj Americi i međusobni sukobi samih kršćana, koji se običavaju nazivati vjerskim ratovima. Ne bi naravno valjalo preskočiti ni borbe protiv Mongola i pogana u Baličkim zemljama, a onda - opet unutar kršćanstva - vojničke pokrete protiv heretičkih katara, husita i albigenza." (J. JUKIĆ, *Isto*, str. 43.)

kršćanskoj ideologiji. Jukić je nepristranom analizom i bogatim uvidom¹² pokazao da je u pojmu džihad sadržano posvemašnje duhovno i materijalno pregnuće u ostvarivanju Allahova zakona. To je zacijelo napor usredotočen bar u dva smisla: (a) religijsko značenje usmjereno k tomu da svuda zavladaju Allahovi zakoni; (b) ostvarenje bilo koje zadaće što ju propisuje islamski vjerovjerski zakon. Ovo je trenutak kada skrupulozni interpreti ne mogu a da ova oba smisla ne stavi u socijalno-povijesni kontekst, odnosno uspostavi varirajuću pretpostavku u funkciji prilika od kojih ovisi izbor sredstava. Na tom planu džihad nudi bogatu paletu koja se smješta u sferu duhovnog ili tjelesnog, mirotvornog ili nasilnog, osobnog ili grupnog. Tek u kasnijoj povijesti islama on je poprimio oblik kolektivnog napora koji nije lišen nasilja, borbe i aureole svetosti. U tzv. mekanskom periodu on se iscrpljivao u domeni ideologijske i moralne borbe. Osnovano primjećuje Jukić kako se u svim europskim jezicima riječ džihad svagda prevodi kao sveti rat usprkos tome što ni Kur'an ni arapski jezik nemaju tu sintagmu. Ono što treba posebno izdvojiti je okolnost da džihad inzistira na onemogućavanju prekoračenja granica u vojničkim borbama i opravdanosti ratovanja samo u obrambene svrhe. "Otud je džihad - kad se pojavljuje u obliku oružane borbe - bliži europskom i kršćanskom shvaćanju pravednog rata - *bellum iustum* - nego pojmu svetog rata".¹³

Jukić s dobrim razlozima konstatira kako Kur'an, ne rijetko, izjednačuje džihad s borbom ili zalaganjem u ratu. No - on primjećuje - kako islamski teolozi nalaze da je riječ "zapravo o borbi protiv svoje strasti i samoobrani". Kako shvatiti ovaj iskaz iz Kur'ana: "O, vjerovjersniče"! Bori se protiv nevjernika i dvoličnjaka, budi prema njima grub. Njihovo je sklonište pakao, a to je ružno prebivalište" (9, 74). Za razliku od Jukića, dijelim mišljenje islamskih teologa kako se ovdje stvarno radi o metafori duhovne borbe. Naglasak je na usmjeravanju borbe prema onim koji ne vjeruju i onim koji su - nemoralni. A u ovu kategoriju u svakom slučaju ne idu, recimo, vjernici - bilo židovi, bilo kršćani. Spominjanje pakla i neizbjegavanje grubosti ne ukazuje na ratna sredstva, nego na emotivnu žestinu upućenu onim koji su izvan vjere.

Respektirajući neka prijeporna rješenja u Kur'anu, koja se takvim nadaju u interpretativnoj ravni najbolji poznavatelji islamskog rata drže da je osnovano govoriti o njemu u tri značenjska smisla: suprotstavljanje samom sebi ili duši koja stremlje k zlu, zatim borba za proširenje islama u smislu rata protiv nevjernika i suprotstavljanje vlastitim redovima usmjereno prema lošim muslimanima.

¹² Jakov JUKIĆ (1988): Džihad, u: *Opća enciklopedija Jugoslavije*, svezak VIII, Zagreb, str. 127-128.

¹³ Jakov JUKIĆ, *Isto*, str. 44-5.

Općenito govoreći možemo reći da je, za razliku od svetoga rata, "borba čovjeka za boga na temelju čovjekovih kriterija. To, dakako, implicira da čovjek stavi Boga u svoju službu i pod svoje kriterije. Na taj način čovjek (i narod) ratuje za svoje interese pokrivajući sve to Božjim autoritetom, izjavljujući kako je to rat za Boga. Na taj način on proglašava svoju religiju jedino ispravnom i isključivom, a svoga Boga apsolutno istinitim. U ime takve isključivosti takav pokreće vjerski rat za radikalno istrebljivanje drugog čovjeka i drugog naroda".¹⁴

Što to implicira kad je govor o najnovijem ratu na ovim prostorima? Razumije se, u ratu se razlikuju povod, motiv, uzrok, cilj i reperkusija. U našem slučaju najznačajniju ulogu igra princip koji ga je, čini se, bitno determinirao. On se, pak, može svesti na proširenje teritorija, odnosno realiziranje čudovišnog načela po kojem jedan narod mora živjeti isključivo u jednoj državi! Onaj tko je stao iza tog načela, počeo je rat. Sve drugo su naknadni ideologijski nanosi, prikrivanje, više ili manje umješne interpretacije. Iz tog kuta promatranja podjela na *pravedne* i *nepravedne* ratove primjer je ružne, neprihvatljive ideologizacije. To je, zapravo, *non sense*, jer rat kao rat ne može biti pravedan, bez obzira tko ga vodi, protiv koga i zašto. Rat, međutim, može biti napadački i obrambeni. Naše simpatije su, dakako, vezane uz obrambeni rat. Ne treba zanemariti da je scenarij kojim su se rukovodili *gospodari rata* u nas pravljen na način da prikrije te bitne, imperijalne uzroke, te da u prvi plan postavi oblikovanje takve fizionomije rata koju je on sve više poprimao bližeći se kraju: simuliralo se da u njemu prevladavaju elementi građanskog i, sve više, elementi vjerskog rata, dok se ono bitno, agresivno nastojalo potisnuti, potpuno zataškati. Inzistiranje na ovim komponentama rata (građanskoj i vjerskoj), mada su one od početka utkane u njega, bilo je u službi prikrivanja bitnih uzroka po kojim se ovaj rat legitimirao onim što on jeste - osvajačkim ratom.

A kako drukčije, ako ne upravo u tom ozračju ne promatrati i ponašanje međunarodnih čimbenika, koji su svoje bitne akcije svagda odgađali iznova djelujući sa znatnim zakašnjenjem. Oni su dobrano išli na ruku agresoru i to ne samo neučinkovitošću vlastite akcije, već i donoseći odluke koje su samo prividno humanitarnog karaktera, odluke koje odgađaju konac jedne agonije. U svom misaonom komoditetu, pokušavajući ublažiti svoju odgovornost, izvanjski su se čimbenici također trudili rat prikazati pretežito građanskim i vjerskim. To im je, opet, pribavljalo legitimitet za bitno nemiješanje ili pak za ograničenu intervenciju. Marginalne pojave, koje su stjecajem okolnosti uvećavale vlastito značenje, ne malo su promidžbeno korištene kao "dokazi"

¹⁴ Božo LUJIĆ - vidi (1995): *Konfesije i rat*, Split, Centar za religijska istraživanja, str. 286.

onog što je bitno uzrokovalo ovaj rat. "Mene vrijeđa - primjećuje Josip Sabol - da se vjera stavlja u zajedništvo s ratom. Rat s vjerom nema ništa. On ima veze sa zlom u svijetu, sa zloćom u čovjeka. Oni koji su rat započeli nisu bili oni obični, jednostavni ljudi koji su zajedno živjeli međusobno se ženili kao susjedi. Nisu to bili ti ljudi, nego oni koji su sjedili u centrima, gradovima, koji su te ljude nahuškali, koji su u tim ljudima pobudili nešto što oni zapravo po sebi nisu imali da postanu zli".¹⁵

Nadam se da se dostatno pokazalo kako niti jedna *sveta* knjiga ne pruža niti povod, a kamoli osnov za bilo kakav sukob u svjetovnom smislu te riječi, najmanje za rat. Naknadni interpreti, vođeni mutnim motivima, mogu da te izvorne humane poruke prigotove za manipulaciju, uključujući i onu u ratne svrhe. Povijest nas poučava da je često bila prisutna na djelu napetost između univerzalnosti religije i njenog konkretnog posredovanja preko crkve kao institucije. *Participacija religije u povijesti je, ne malo bila i povijesna (zlo)upotreba religije u svjetovne svrhe. Gotovo bi se moglo reći da se stupanj civiliziranog i kulturnog razvitka jednog društva mjeri i njegovim uspješnim odolijevanjem spram totalne duhovne kontrole crkve nad pojedincem i totalne društveno-političke dominacije države nad građanima.*

U tom misaonom sklopu nemoguće je izbjeći pitanje kako su se crkve, odnosno domaće vjerske zajednice (katolička, pravoslavna i islamska) ponašale tijekom proteklog rata; jesu li bile i koliko dosljedne onom što je zapisano u svetim spisima; koliko su se uspješno othrvale manipulaciji i jesu li, možda, i same - neka više, neka manje - sudjelovale u različitim fazama njegovim i na različitim nivoima, koji se nipošto ne mogu dovesti u sklad sa izvornim religijskim porukama?

Umjesno je podsjetiti da je klasik sociologije religije Max Weber primijetio da je nastajanje velikih zajednica vezano za dvije faze: *karizmatičnost* i *institucionalnost*. Nalazim da je Carlo Prandi s dobrim razlozima utvrdio da se ovo, *mutatis mutandis*, može primijeniti i na religije, pri čemu je prva faza vezana za duhovnu svježinu i kreativnost koju ispunjava mir i spokojstvo, a druga faza je gotovo sva u znaku zgrušavanja i odsustva gipkosti, što se iskazuje u doktrinarnoj očvrslosti. On, štoviše, misli da "nema nijedne konfesije koja je izbjegla ovaj put i proces".¹⁶ Tu dolazimo na izvorište gotovo neizbježnog rata, budući da konkretno-povijesne religije same počinju emanirati društvenu moć, birajući pogrešan način iskazivanja svog "duhovnog" prestiža. Ovom iskušenju nisu odoljele ni naše domaće konfesije, mada nisu nipošto jednako odgovorne za zlo koje se sručilo neumitno kao sudbina.

¹⁵ Josip SABOL - vidi: *Konfesije i rat*, str. 289.

¹⁶ Carlo PRANDI - vidi: *Konfesije i rat*, str. 290.

Prelazimo, makar u obliku skice, na naznaku kontura ovog ponašanja u proteklom ratu, koje se, katkada, po sili inercije prenosi i u poraće.

Katolička crkva u Hrvata, mnogo više od drugih vjerskih zajednica, afirmirala se u svojoj tegobno izborenoj neovisnosti u uvjetima komunističkog sustava. Ona je to mogla i zato što je imala intelektualnu elitu svećenika, što je veoma organizirana i što je - uz nedvojbeno povezivanje sa stremljenjima hrvatskog naroda - bila integralni dio vlastite međunarodne organizacije. Stradalništvu, kojim je ispunjena njena povijest tog perioda, duguje bjelodan moralni prestiž, koji je bio njena pouzdana oslonja točka u svim pothvatima posvemašnje duhovne i socijalne akcije. Kontinuitet njene dosljednosti, čini se, najviše je kulminirao u angažiranosti na intenzivnom i ubrzanom urušavanju komunističkog ideološkog i političkog ustroja.

Trenutak uspostavljanja demokratskog političkog poretka kao da ju je učvrstio u uvjerenju da treba istrajati na kultiviranju posvemašnje samostalnosti spram države i političkih stranaka. Zato je ona kultivirala blisku distancu spram tih institucija povijesno osvijješćena u to da iznevjerena misija tih svjetovnih institucija nju bitno pogađa samo tada kada ih *apriori* podržava ili kada dokine *kritičku* distancu spram njih. To, međutim, nije dugo trajalo. Rat je zacijelo dobro pridonio njenom uplitanju u političke i socijalne sukobe, na način i sadržaj koji nije uvijek svjedočio da je ostala vjerna svojim izvornim zasadama. Ona je, doduše, u početku na *deklarativnoj* razini bila veoma konzistentna. Što više, ova Crkva se energično angažirala za suzbijanje svih oblika (zlo)uporabe religije u tijeku trajanja rata. Kasnije je ta oštrica sve više slabila, što se najbolje vidjelo po tome da svećenici koji su se nehumano eksponirali, čak i na verbalnom planu, nisu s njene strane poticali odgovarajuće sankcije. Bez pretjerivanja, mogli smo zabilježiti dva oblika njenog ponašanja: s jedne strane, s crkvenih propovjedaonica, djelovalo se je dosljedno i općenito, bez tako potrebnog operacionalnog posredovanja; s druge strane, u ponašanju jednog dijela svećenika odstupalo se od tih proklamacija i to - što je još gore - pod izlikom nepatvorenog religijskog angažmana.¹⁷

Srpsko-pravoslavna crkva ima, reklo bi se, unaprijed programiranu sklonost da drastično transformira duhovno u svjetovno: ona je, često bez ostataka, svedena na srpsku naciju, čime blijedi i iščezava spiritalna dimenzija njena. Kao da je sve ili gotovo sve u njenoj djelatnosti svedeno na *svetosavski* nazivnik u dosta prizemnoj interpretaciji. To je razlogom da se ona s lakoćom upušta u proces srašćivanja s aktualnim političkim institucijama i državom. U

¹⁷ Prostor mi ne dopušta da navedem relevantan katolički tisak na kome se zasnivaju ove prosudbe. Upućujem na dokumentiranu i nepristranu analizu Ratka PERIĆA: Ekumenski odnosi i ratni sukobi u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini (1991-1993)-vidi: *Konfesije i rat*, str. 173-198.

tome svemu nju iznimno privlači militantnost - bilo da je preuzima od države ili pak da je sama njome impregnira. *Kosovski mit* je ostao zahvalan medij za svekoliko, a navlastito političko usmjeravanje u njenom ponašanju i akcijama. Sukladno tome nije joj bilo teško da svoju transparentnu lojalnost ranijem političkom ustroju optimalno iskoristi za intenziviranje upravljenosti više na svjetovno nego na duhovno.

Jednako kao što je objeručke prihvaćala raniji politički sustav, njegovo urušavanje dočekala je s ushitom i raširenih ruku, proniknuta nadom da će joj se otvoriti nove mogućnosti produbljenog angažmana u istom smjeru.

Za razliku od druge dvije vjerske zajednice - katoličke i islamske - ona je još u predvečerje rata, čak prije drugih društvenih čimbenika podgrijavala ekspanziju vlastitog naroda i države, kako bi time, navodno, otklonila povijesne nepravde koje su joj nanesene. Cijelo vrijeme posljednjeg rata više je inspirirana u svojim programima nakaradnom interpretacijom povijesti, dok je malo ili nimalo respektirala njene stvarne tijekove. To je bilo posebno transparentno u istupima njena dva episkopa Amfilohija Radovića i Atanasija Jevtića. U samom ratu oni su bili predvodnici "tvrde linije" unutar Srpsko-pravoslavne crkve, koja je sve više preovlađivala. U samim počecima patrijarh Pavle, doduše više svojom *pasivnošću*, pružao je blagi otpor ili bar sijao nedoumice u takve nakane. Jednom prigodom, ovako je to izrazio: "O tome da potičemo od istih praroditelja, te da su svi ljudi braća i da bratski treba da postupaju u svim prilikama i neprilikama života govorili smo..."¹⁸ Ili: "Čovek kao ličnost najbolje postiže svoj cilj kada su mu telo i duša u saglasnosti, te se telu ne daje više nego što mu pripada, a duši se ne daje manje nego što njoj pripada".¹⁹ Kako je rat odmicao ovakva upozorenja da su svi ljudi braća i da trebaju ljudski postupati i u neprilikama, te nastojanja da se strogo luči između duhovnog i tjelesnog - ta i takva upozorenja, pa čak i samog Patrijarha, splašnjavala su i - iščezla. I ne samo to. Ona su se preobratile, riječju i djelom, u politički angažman koji je izravno prijetio svemu živućem što nije srpsko, odnosno pravoslavno. Ilustracije radi, dostatno je podsjetiti i na njegov posjet Palama, gdje je dao izravnu, neskrivenu podršku i ohrabrenje Karadžićevoj politici. Sljedstveno tome, zahtjev vodstva Srpsko-pravoslavne crkve za ostavkom Slobodana Miloševića porodio se iz samog očajja: od njega su se ogradili samo zato što nije uspio u paklenim planovima, tražeći učinkovitiju alternativnu političku silu. U konačnici, ova Crkva nije djelovala sukladno svetim knjigama, čak ni na razini deklarativnosti. U tom ozračju, budućnost joj

¹⁸ Intervju Patrijarha srpskog pod naslovom: Zajedno ili odvojeno ali uvek kao ljudi - u knjizi Milorada VUČELIĆA (1992): *Razgovori sa epohom*, Književna zajednica Novog Sada, str. 271.

¹⁹ *Isto*, str. 266.

nije nipošto naklonjena na planu duhovnosti, budući da je neodložna potreba redefiniranja, kako svog teologijskog programa, tako i svoje socijalno-političke usmjerenosti. Preuzetno je očekivati od nje brzo duhovno ozdravljenje. U ovom trenutku razložito je utvrditi da se potencijalno nove snage mogu javiti gotovo kao usamljene osobe, čime preuzimaju sav rizik ovog povijesnog izazova.

Islamska zajednica dijeli sudbinu vodstva njoj bliske političke stranke (SDA). Sprega ova dva čimbenika bila je vidljiva još na početku uspostavljanja demokratskog političkog ustroja. A period tijekom rata potakao je silnu politizaciju religije i religizaciju politike. Bilo je zamjetljivo da retorika političkih vođa postaje vjerska, a vjerskih politička. Ova zajednica je, usprkos lojalnosti koju je poslovično iskazivala u prethodnom političkom sustavu, bila veoma opterećena raznim oblicima prikraćivanja svoje izvorne religijske djelatnosti. Nositelji otpora tome bili su drastično kažnjavani.

Njena usmjerenost na samom početku rata odavala je zbuđenost, nedoumice, neartikuliranost, što nije ništa drugo nego oponašanje takve usmjerenosti bošnjačkih političkih čimbenika.

Prelaženje u aktivitet Islamske zajednice dogodilo se, s rijetkim izuzecima, na pogrešan način. Njeno vodstvo bezrezervno je prihvatilo prosudbu da rat postaje bitno vjerski. Time je, i ne htijući, izašlo u susret agresoru koji je ustrajno protežirao tezu o ratu ne kao osvajačkom, nego upravo vjerskom. Ovakva upravljenost duguje ne samo misaonoj konfuziji, nego i bezazlenu otporu koji je izrastao na samoj oštrici očaja. Stradalništvo Bošnjaka je bitan ključ za odgonetanje posvemašnje (dez)orijentiranosti.

Dodatna nevolja je u tome što Bošnjaci, pritisnuti lošim političkim naslijeđem, i dalje revno istrajavaju ne samo na ispreplitanju religije i nacije, nego i na njihovoj zamjeni mjesta. Okolnost da je islam jedinstvena religija po nerazlučivosti duhovnog i svjetovnog, to im uveliko olakšava i potiče. Proces distingviranja spomenutih fenomena omogućava, međutim, europski kontekst. Zato bi trebalo poraditi na intelektualnom planu na tome da suvremena država bude što više sekularna, kako bi omogućila religiji da bude što više *duhovna*. Previd ovog procesa izmiješta nas i prostorno i povijesno, i nužno donosi neotklonjive i dalekosežne posljedice.

Nije pretjerano primijetiti da odnos države, te političkih i kulturnih čimbenika može silno omogućiti tijekove duhovnog preporoda, jer povijesni kompleksi često ovaj nacion guraju na krivi put. Znameniti islamski filozof i teoretičar Sejjid Husein Nasr s dobrim razlozima smatra da je "zapadna institucija koja je nanijela najviše zla islamskoj političkoj doktrini - nacionalizam! A nacionalizam je glavno čedo Francuske revolucije koje je 'ubaštinjeno' svijetu,

islamskom svijetu naročito".²⁰ To kukavičje jaje treba što prije odbaciti, jer svako oklijevanje u tom pogledu je odgađanje duhovnog rasta.

Ovome valja priključiti čestu navadu Europljana da krivo dešifriraju čak i izvorno religijsko ponašanje muslimana. "Velika većina muslimana koja je tradicionalno živjela sukladno islamu našla se od političkih struktura na udaru. Na Zapadu tradicionalni se muslimani prikazuju kao nešto fundamentalističko, kao nešto što je najblaže definirano 'ostatkom srednjovjekovlja'".²¹ To potvrđuje duhovnost muslimana, potiče tamne porive i daje krila svim oblicima socijalnog i duhovnog zatvaranja. U domaćem kontekstu, islam bez drugih osuđen je na puko preživljavanje i kao duhovna i kao socijalna činjenica.

Utemeljene povijesne prosudbe o ulozi islama na ovom tlu unutar muslimanskih redova potenciraju silno uvažavanje drugih i motiviraju plodnu interakciju. Što budemo uspješnije prevrednovali naše duhovno, posebice povijesno naslijeđe, uklanjamo otuđujuće posrednike među domaćim religijama. Na toj crti ohrabrujuće odzvanja misao J. Jukića: "Novija povijesna istraživanja ne potvrđuju da bi kršćani - posebice na balkanskim prostorima - bili snošljiviji i obzirniji od muslimana. Naprotiv, crkve su ostale, ali džamije nisu".²² To se produžava, moglo bi se reći, sve do naše suvremenosti. I to ne proizlazi samo zbog toga što su neki ljudi iz druge dvije vjerske zajednice rušili islamske bogomolje, nego i zbog toga što se neki muslimani nisu u "adekvatnoj" mjeri angažirali u tom "stvaralaštvu" rušenja njihovih bogomolja. To im, dakako, služi trajno na čast.

IV.

Jedna od bitnih pretpostavki oslobađanja procesa posvemašnje duhovne emancipacije je valjano postavljanje odnosa između države i vjerskih zajednica ili, šire, politike i religije. Nikad nije dostatno isticati misao iz službenih dokumenata II. vatikanskog koncila u čijem ozračju treba ove odnose iznova promišljati: "Crkva nije, po svome poslanju i naravi, vezana ni za koji poseban oblik ljudske kulture, politički, ekonomski ili društveni sistem" (*Gaudium et spes*, 42). Po svemu sudeći optimalno povoljan odnos između države i crkve, odnosno vjerskih zajednica, postigao bi se tek tada kada bi se one prestale odnositi jedna spram druge, kad bi im pošlo za rukom da se toliko

²⁰ Ekskluzivni intervju dr. Enesa Karića sa Sejjidom Huseinom Nasrom, *Preporod*, br. 4/1996., str. 19.

²¹ *Isto*, str. 19.

²² J. JUKIĆ (1995): Društvo, rat i religija, u: *Konfesije i rat*, Split, Centar za religijska istraživanja, str. 46.

razgraniče kako bi se njihova djelatnost mimoilazila. Zapravo u sintagmi *bliska distanca* sadržana je jedna takva mogućnost. Jer, one nikada ne bi smjele sebi dopustiti da se isprepletu, još manje poistovjete, ali u svakom slučaju bi trebalo izbjeći da se beznadno udalje, još manje suprotstave. To je, zacijelo, u socijalnom životu teško postići. Odvajanjem države od crkve u pravnim propisima tek se začinje proces njihovog odvajanja unutar društva. Slobodom vjerskog života religija se ne potiče na prikrivenu ili pak otvorenu političku djelatnost; u tako oblikovanim socijalnim situacijama i sama u sebi intenzivira protivljenje svakom uplitanju u izvanreligijsku djelatnost.

Ovo sve posebno dolazi do izražaja u prelomnim socijalnim trenucima. Svi ili gotovo svi svjetovni pogledi tada ispolje svoju nedostatnost u traženju izlaza iz posvemašnje socijalne krize. Proširen prostor neizvjesnosti, nesigurnosti silno motivira ljude da prihvaćaju svaku alternativu koja nije, nadasve, svjetovno obojena.

Smjena politokratsko-monopartijske diktature višestranačkom demokracijom zbila se (politički) kao jednokratni čin, ali će se odvijati i odvija se (socijalno) kao dugotrajan proces koji je tek naviješten. Zato danas - kako utemeljeno tvrdi Srđan Vrcan - "dobijaju na kredibilitetu shvaćanja o dubokim, unutarnjim protuslovljima, ukorijenjenim u sam proces tranzicije, i to kako njegovim vanjskim tako i unutarnjim strukturalnim okolnostima".²³

Sve što se do sada dogodilo i, pogotovo, što će se vjerojatno dogoditi, već ima i sve će više imati ne male posljedice na opseg inenzitet i strukturu religijske svijesti, te na položaj i ulogu vjerskih zajednica. To je ne mala kušnja i za državu i političke stranke da u vjerskim zajednicama pokušaju naći oslon i podršku provedbe svojih političkih programa i zamisli. Tajna mudrosti u uspostavljanju suodnosa države i crkve sadržana je u zajedničkom naporu da država izbjegne da bude "kolektivni teist" ili pak "kolektivni ateist". U suglasju s tim, crkva ne smije ni u kojoj domeni instrumentalizirati državu i, usporedo s tim, uznastojati se othrvati bilo kom obliku, otvorene ili prikrivene manipulacije od strane države i političkih stranaka. "Ni jedno vjermičko društvo ne smije postati politička stranka - odlučno kaže zagrebački nadbiskup Josip Bozanić - niti se smije u svom djelovanju formalno poistovjetiti s nekom političkom strankom" (1993.).

Sociološki uvidi, međutim, pokazali su da je religija u prethodnom političkom sustavu bila satjerana u zidine bogomolja, da su vjernici, ukoliko, mnogo čemu bili građani drugog reda. No, položaj različitih vjeroispovijesti bio je u nekim aspektima različit. Tako je Srpska pravoslavna crkva, kao

²³ Srđan VRCAN (1997): *Tranzicija, religija, crkva: poticaj za raspravu i razmišljanje, u: Crkva i država u društvima u tranziciji*, Split, Hrvatska akademska udruga, str. 233.

autokefalna, bila nacionalna i nije imala međunarodnu zaštitu. To je bio samo jedan od razloga zašto je pravoslavlje bilo često okrenuto prema aktualnom režimu, tražeći (pa i dobijajući) u njemu stanoviti oslonac. I Islamska zajednica je gotovo spremno pristajala na lojalan odnos, i to ne samo što nije bila internacionalno povezana, nego i iz razloga što je, u pravilu, nosila manjinski kompleks ("otok islama u moru kršćanstva"). To zacijelo nije važilo za Katoličku crkvu u Hrvata koja je u isti mah bila i internacionalna i ne malo nacionalno obojena. Međunarodna zaštita koju je uživala, uzorita organiziranost i kakvoća svećenika te oblikovana materijalna osnovica što je izvirala iz usrdne podrške njenih pripadnika - sve to joj je omogućavalo ne samo autonomno ponašanje, nego i često oporben stav spram aktualnog političkog ustroja.

U ovom trenutku prisustvujemo ideologijskom vakuumu koji je nastupio za one generacije što su odgojene u *jednoj* ideologiji. Na djelu je rasprsnuće vrijednosne svijesti. Kao da vjernici sve više počínju tretirati politiku ne pripisujući joj apriorni predznak, otklanjajući pomisao da se ona obvezatno jednači sa zlom. Tijekovi socijalnog i političkog života sugeriraju i neke uznemiravajuće uvide. A vjerske zajednice kao da sve manje odolijevaju ovom negativnom izazovu. Tako, primjerice, Kosovski mit sada nosi izraženija obilježja i svjetovnog i crkvenog, pa je sve manje izgledno uspostavljanje crte razgraničenja. Pred našim očima - opetovano podsjećamo - srpstvo i svetosavlje isprepliću se i, štoviše, nastupaju zajedno. Zato se nacionalna crkva i nacionalna ideologija slijevaju jedna u drugu, poistovjećujući se. Aktualni državnici, ne dvojeći između svoje državničke i stranačke funkcije, na jednoj, i privatnog svjetonazora, na drugoj strani, ne susprežu se od manifestacione i stvarne potpore vjerskih zajednica u realiziranju svojih političkih programa. Prihvaćajući to bez oklijevanja, a ponekad i s ushitom, vjerski dostojanstvenici religiju, kao suptilnu i delikatnu duhovnu činjenicu, nesmiljeno utkivaju u političku svakodnevicu, izlažući je, prije ili kasnije, kolosalnom unižavanju. Jer, njezina posvemašnja izvorna snaga može upravo doći do potpunog izražaja tek kada su nestali ili nestaju socijalni i politički steznici. Bivajući nesputana, ostajući na svojim neokrnjenim izvorištima, ona će konačno moći pružiti pravu mjeru svog duhovnog prinosa čovjeku i kulturi. U odnosu na ostale fenomene, nepatvorena religija ima povlasticu da ne bude presija, da ne uspostavlja prostor svoje opstojnosti tako što istiskuje druge fenomene. Upravo svojom poslovičnom gipkošću, moćnom refleksivnošću spram nadmoći i ne malom djelotvornošću u smislu ublažavanja socijalnih napetosti, religija, može bitno, uspješno konkurira drugim silama. Ako ih pak izravno koristi i sama se izlaže da bude upotrijebljena, da podijeli njihovu sudbinu. Povijest je poučava da je svojim distanciranjem od politike često sebi priskrbljivala neslućen moralni

prestíž, a da je udruživanjem s njom mogla, u najboljem slučaju, imati trenutačne učinke.

Poniknuti smo nadom da će ovo društvo na duhovnom planu bivati sve više - pluralističko. Superiornost jednog svjetonazora, ili pak njegova nemoć, sve će se više, srećom, iskazivati na otvorenoj socijalno-kulturnoj sceni. U takvom društvu duhovni moćnik nije onaj koji raspolaže političkom (pri)silom, nego onaj iza čijeg stava i koncepta stoji artikulirana misaona pozicija. To je duhovna situacija koja priređuje zgusnutu dramu svijesti u kojoj se čovjek suočava s promijenjenom ulogom, iskušava vlastitu misaonu (ne)dovoljnost, nailazi na (ne)predviđene prepreke, biva prožet novim napetostima... Nudeći mu na duhovnom raskrižju više mogućnosti, koje on, uz to, sve više kreira, čovjek je u prilici da napravi najbolji izbor.

Povlačenje crkve od pretenzija na politiku i na njenu avangardnu misiju unutar nacije, dakle, njeno ostajanje u religijskim okvirima, odgovalo bi prevladavajućoj tendenciji razvoja crkve i religije u svijetu i osobitostima našeg društva. Uklonom prema ovakvoj usmjerenosti, i država i crkva pokazat će da se temelje na humanističkim principima što se iscrpljuju u *ovostranom* (kad je govor o državi) i sežu u *onostrano* (kad je govor o crkvi).

Često citirana Böckenfördova misao može silno pripomoći utemeljenju djelotvornog samoograničenja države i uspostavljanja uvjeta neokrnjenog dostojanstva čovjeka: "Slobodna svjetovna država živi od pretpostavki koje ne može jamčiti a da ne izgubi vlastitu slobodu".

Gottfried Küenzlen sav svoj napor je usmjerio na oblikovanje i organsko usvajanje *etičke kulture* građana od koje bitno ovisi tako zamišljena država. Na toj crti, štoviše, legitimno je omogućiti crkvi da optimalno slobodno djeluje u svom polju ("podsektoru"), čime joj se oduzima univerzalno pravo posrednika u sferi vrednota. Ma koliko paradoksalno izgledalo, ovaj autor razložito tvrdi: "Kršćanska religija imat će funkciju za državu i politiku, takoreći javnu vrijednost korisnog učinka *samo ondje gdje zbog te koristi neće živjeti*".²⁴

Nema nikakve dvojbe "da se moderni pravni poredak zapravo skrbi isključivo za čovjekovu slobodu a ne za njegovu religioznost, odnosno *za religioznost samo onoliko koliko je ona istodobno i nečija sloboda*"²⁵ (podcrtao - E. Č.). Ovo pak ima za pretpostavku jednak položaj i onih koji vjeruju i onih koji ne vjeruju. A sloboda samog vjerskog uvjerenja podrazumijeva zaštitu svih

²⁴ Gottfried KÜENZLEN (1997): Napomene vezane uz odnos zapadno-liberalne ustavne države i crkve, u: *Crkva i država u društvima u tranziciji*, Split, Hrvatska akademska udruga, str. 49.

²⁵ J. JUKIĆ, *Društvo, rat i religija*, str. 65.

oblika savjesti, što isključuje bilo kakvu formu diskriminacije. "Čovjek je sam sebi izvor svih svojih dostojanstava, a nije to nikako Bog. To je razlogom da načelo snošljivosti i zbilja religioznog pluralizma polako zamjenjuje pravno stanje nadmoći samo jedne nesnošljive i snažne Crkve".²⁶

Sve su to dostatne, obvezatne, poticajne čovjekoljubive premise u znanstveno-kritičkom promišljanju suodnosa *političkog i religijskog* čimbenika. One se ne javljaju samo kao nužne, nego su *dostatne* da na njima izraste pravni i duhovni instrumentarij oblikovanja autentične humane zajednice.

U utopijski zamišljenom demokratskom društvu, socijalna i, sukladno tome, politička moć je *difuzno i ravnomjerno* raspoređena. U tom ozračju pravna regulacija bilo kog socijalnog fenomena bila bi suvišna i, čak, kontraproduktivna. Budući da je društvo daleko od takve zamisli, samo sobom nameće se pitanje koji su razlozi *pro et contra* kada je govor o reguliranju odnosa države spram crkve, odnosno vjerskih zajednica u suvremenom društvu.

Razlozi *za*:

1. Pozitivni pravni propisi kojima bi se regulirao odnos države i crkve stavili bi do znanja i jednoj i drugoj instituciji da se njihove pretenzije, svake u svom domenu, ograničavaju: država ne može biti "kolektivni teist", odnosno "kolektivni ateist"; crkva, pak, ne može biti nositelj i provodnik političke moći. Dakle, i jedna i druga moraju biti imanentno samoograničene.

2. Spomenutim propisima postiglo bi se dostatno razgraničenje kojim se osujećuje ili dobrano smanjuje zloupotreba religije u političke svrhe, odnosno zloupotreba politike u religijske svrhe.

3. Ovim propisima bi se *jednako* tretirale sve vjerske zajednice, čime bi se uklonila ili dobrano smanjila uzajamna diskriminacija pod zaštitom države.

Razlozi *protiv*:

1. Izdvajanje jednog društveno-duhovnog područja i njegovo podvrgavanje pravnim normama može biti oblik diskriminacije, zloupotrebe granica vjerske slobode, u ovom slučaju.

2. Fenomen religije je suviše fluidan, višedimenzionalan i višeznačan, čime se iznutra protivi svakom smiještanju u pravne norme. Takav čin može biti - i protiv volje njegovih protagonista - i oblik sputavanja i čak ograničavanja razvoja rečenog fenomena.

3. Rizik zbog realne mogućnosti da se različito, čak i oprečno, propisi interpretiraju i, sukladno tome, provode. Pravna regulativa tada bi bila poticaj za neujednačenu prosudbu jednog te istog ponašanja vjerskih zajednica, što bi - suprotno izvornoj nakani - imalo dalekosežne negativne učinke.

²⁶ J. JUKIĆ, *Društvo, rat i religija*, str. 65.

Konačna odluka bitno ovisi o tome koliko bi uspješno bili usklađeni zahtjevni sadržaji i njima primjerena forma. Imanentna analiza formuliranih pravnih iskaza bila bi prva, a primjena u životu njihova druga provjera. Riječju: trebalo bi ovo pokušati, i nikada nije kasno - u slučaju neuspjeha - odustati. Zašto se unaprijed odricati ove mogućnosti?

Literatura

- BECKFORD, James A. (1989): *Religion and Advanced Industrial Society*.
- JUKIĆ, Jakov (1997): Liberalizam i kršćanstvo, u: *Crkva i država u društvima u tranziciji*, Split, Hrvatska akademska udruga.
- JUKIĆ, Jakov (1995): Društvo, rat i religija, u: *Konfesije i rat*, Split, Centar za religijska istraživanja.
- JUKIĆ, Jakov (1988): Džihad, u: *Opća enciklopedija Jugoslavije*, svezak VIII, Zagreb.
- KÜENZLEN, Gottfried (1997): Napomene vezane uz odnos zapadno-liberalne ustavne države i crkve, u: *Crkva i država u društvima u tranziciji*, Split, Hrvatska akademska udruga.
- KÜNG, H. i drugi (1993): *Christianity and World Religions, Paths of Dialogue with Islam, Hinduism and Buddhism*, Maryhnoll, Orbis Books.
- LUJIĆ, Božo (1995): *Konfesije i rat*, Split, Centar za religijska istraživanja.
- PERIĆ, Ratko (1995): Ekumenski odnosi i ratni sukobi u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini (1991-1993), u: *Konfesije i rat*, Split, Centar za religijska istraživanja.
- PRANDI, Carlo (1995): *Konfesije i rat*, Split, Centar za religijska istraživanja.
- SABOL, Josip (1995): *Konfesije i rat*, Split, Centar za religijska istraživanja.
- ŠIMUNDŽA, Drago (1997): *Demokratski procesi i Crkva*, Split, Hrvatska akademska udruga.
- VOLF, dr. Miroslav (1998): *Isključenje i zagrljaj: Teološko promišljanje identiteta, drugosti i pomirenja*, Zagreb, Stepres.
- VUČELIĆ, Milorad (1992): *Razgovori sa epohom*, Književna zajednica Novog Sada.
- VRCAN, Srđan (1997): Tranzicija, religija, crkva: poticaj za raspravu i razmišljanje, u: *Crkva i država u društvima u tranziciji*, Split, Hrvatska akademska udruga.

Esad Ćimić: POLITICAL AND MORAL POWER
The Example of the Relations Between the State
and the Religious Community

S u m m a r y

The full-scale primordial force of religion can be fully expressed only when social and political constraints have been removed. In contradistinction to other phenomena, authentic religion is privileged in not being a factor of pressure, in not demarcating the space of its existence by ousting other phenomena. The author reviews the different tendencies within religion within the framework of its three constitutive elements (ideological, interpretative and normative-orientative). Regarding this the author notes that religions can assume the form of nationalistically coloured protest movements which frequently homogenize the people into a unified force of resistance. This resistance arises as an unwillingness to reconcile oneself with evident national inequalities or similar matters. This shows that religion, owing to its sensibility, points to those problematic nodes which equally effect both its fate and the fate of society as a whole. If its engagement did not trespass this boundary it would safeguard itself from its own dissolution and would contribute to the affirmative advancement of society.

The author analyses the relationship of the Croatian religious communities (Catholic, Orthodox, Muslim) to the last war (1991-1995) on two levels: (a) regarding the original holy writings and (b) their stance during the period of war. The analysis shows that none of the holy books (Bible, Kuran) offer a motive let alone a basis for any kind of conflict in the worldly sense of the word, least of all for a war. Subsequent interpreters, motivated by obscure interests, can make use of these original humane messages in order to manipulate people even instigating them to wager to war. History teaches that there was frequently a tension between the universality of religion and its concrete mediation through the church as an institution. Indeed, the participation of religion in history amounted to a historical (mis)use of religion for worldly purposes. It can almost be said that the level of civilised and cultural development of a particular society can be measured by the success of its resisting the total spiritual control of the church (the religious community) over the individual and of withstanding the total social-political domination of the state over its citizens. In accordance with this, the church should not instrumentalize in no domain whatsoever the state and, parallel to this, it ought to resist all forms of manipulation by the state or by political parties. Regarding these questions the article analyses the behaviour of the three Croatian religious communities (Catholic, Orthodox, Muslim).

KEY WORDS: power, politics, morality, religion, church, holy book, confession, instrumentalization, control, ideology, state, value